

Joanna Kucharzewska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata

Od kamienicy mieszczańskiej do ekskluzywnego domu towarowego – historia przekształceń budynków przy Rynku Staromiejskim 36–37 w Toruniu*

Rynek Staromiejski w Toruniu jest najbardziej znaną i rozpoznawalną częścią zabytkowego miasta uznanego za Pomnik Historii (1994 r.) i wpisanego na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO (1997 r.). Otoczony jest z czterech stron przez zwarty układ kamienic, budynków użyteczności publicznej (poczta, Dwór Artusa¹) oraz jeden obiekt sakralny (kościół św. Ducha²). Jego dominantą jest Ratusz Staromiejski³. Układ funkcjonalny pierzei ulegał w ciągu wieków przemianom, a największe zmiany w XIX wieku. Z jednej strony wynikały one z potrzeb rozbudowanej pruskiej administracji, która wymagała dodatkowych miejsc dla urzędu ceł (nr 7)⁴,

faktorii solnej⁵, siedziby komendantury twierdzy (nr 10)⁶; z drugiej strony katalizatorem zmian były potrzeby mieszkańców związane z tworzeniem wygodniejszych domów i nowoczesnych punktów handlowych.

Po powiększeniu Starego Miasta o tereny osady podmiejskiej zlokalizowanej po stronie północnej (1251–1259)⁷ i po uzyskaniu przywileju wystawienia domu handlowego (1259 r.), który stopniowo uzyskał formę monumentalnego ratusza, Rynek Staromiejski stał się najważniejszą i najbardziej prestiżową przestrzenią urbanistyczną miasta, pełniąc wielorakie funkcje – administracyjno-sądowe, handlowe i reprezentacyjne. Rynek uzyskał plan zbliżony do kwadratu (109 x 104 m), a z jego narożników wytyczono ulice, tworzące osnowę dzisiejszego zabytkowego centrum miasta⁸. Zabudowa pierzei przyrynkowych mogła rozpocząć się najszybciej w 2. połowie XIII wieku, gdyż – jak wspomniano wyżej – dopiero wówczas nastąpiło powiększenie miasta w kierunku północnym⁹. Wraz z tym poszerzeniem wytyczono nieregularny blok wschodni, w którym znajdują się dwa wymienione w tytule budynki

* Od lat 90. XX wieku prof. Jerzy Malinowski jest związany naukowo z Wydziałem Sztuk Pięknych UMK w Toruniu, dlatego artykuł jest poświęcony kamienicom tego miasta. Jednocześnie poprzez wątki dotyczące lokalnej społeczności żydowskiej łączy się z zainteresowaniami badawczymi Profesora.

¹ Poczta znajduje się w pierzei zachodniej (nr 15), powstała w 1881 roku w miejscu wcześniejszej zabudowy, następnie została rozbudowana na pocz. lat 90. XIX wieku – por. J. Kucharzewska, *Budynek poczty głównej w Toruniu jako przykład architektury historyzmu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo, red. J. Malinowski, t. 33, 2002, s. 83. Obecny Dwór Artusa (nr 6), znajdujący się w pierzei południowej, pochodzi z 1891 roku i obejmuje dawne trzy parcele, w tym jedną zajmowaną niegdyś przez średniowieczny Dwór Artusa – por. J. Kucharzewska, *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871–1920*, Warszawa 2004, s. 186–194.

² J. Kucharzewska, *Architektura...*, s. 225–230; J. Domasłowski, *Kościół Akademicki Św. Ducha w Toruniu. Dzieje – architektura – wyposażenie wnętrza*, „Rocznik Toruński”, nr 21, 1992; M. Arsyński, *Kościół pw. Ducha Świętego w Toruniu – zarys dziejów i problematyki artystycznej*, [w:] *Jezuici w Toruniu 1596–1996*, red. K. Maliszewski, W. Rozynkowski, Toruń 1997, s. 101–123; P. Birecki, *Z dziejów staromiejskiego kościoła ewangelickiego, obecnie kościoła katolickiego pw. Świętego Ducha w Toruniu*, Toruń 2013.

³ Por. np. E. Gąsiorowski, *Ratusz w Toruniu*, Warszawa 1970; idem, *Ratusz Staromiejski w Toruniu w okresie średniowiecza*, Toruń 1971; idem, *Ratusz Staromiejski w Toruniu*, Toruń 2004.

⁴ Na parceli nr 155 pierwotnie istniała kamienica, którą w latach 30. XVIII wieku przebudowano w stylu późnobarokowym i od tego czasu nazywano ją pałacem Meissnera – por. *Toruń i miasta Ziemi Chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 108. W latach 1795–1797 w budynku mieścił się urząd Rejencji Płockiej, w 1798 roku pruski Urząd Akcyzy, a od 1826 roku Główny Urząd Celny – K. Mikulski,

Początki zaboru pruskiego (1793–1806), [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 14.

⁵ Kamienica ta dziś nie istnieje, po rozbiórce kamienicy (parcela 154) i stojącego obok niej budynku teatru (parcela nr 152 i 153) wystawiono dwór Artusa.

⁶ Dawna komendantura twierdzy to obiekt pod numerem 10, postawiony w miejscu średniowiecznych kamienic (parcela nr 158 i 159) – por. J. Kucharzewska, P. Dąbrowski, *Dokumentacja konserwatorska: Rozwarstwienia chronologiczne budynku przy Rynku Staromiejskim 10 w Toruniu*, kps., Toruń 2006, Archiwum MKZ Toruń. W 1866 roku budynek był siedzibą sztabu twierdzy, a od 1876 roku mieścił się tu Zarząd Artylerii (Artillerie Depot) – P. Kowalski, *Rynek Staromiejski w Toruniu i jego mieszkańcy w XIX wieku. Zagadnienia socjotopografii*, Toruń 2010, s. 24.

⁷ Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny trzynastowiecznego Torunia*, [w:] *Sztuka Torunia i Ziemi Chełmińskiej 1233–1815*, red. J. Poklewski, Warszawa-Poznań-Toruń 1986, s. 30.

⁸ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń, przewodnik po mieście*, Warszawa 1965, s. 45; Z. Nawrocki, *Toruńska Starówka*, Gdańsk 1982, s. 15–16.

⁹ Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny...*, s. 28.

– pod numerem 36 i 37. Według Zbigniewa Nawrockiego nieregularny zarys tylko tego przyrynkowego bloku zabudowy wynikał stąd, że terenu w tym miejscu nie zniwelowano i uwzględniono wcześniejszy układ parcelacyjny¹⁰. Działki więc w tej części nie są prostopadłe do krawędzi Rynku, ale do ul. Szczytnej, co według autora dowodzi, że parcelacja i linia ulicy Szczytnej są wcześniejsze niż Rynek¹¹. W średniowieczu głębokość parceli bloku wschodniego sięgała jego połowy. Domy tworzące pierzeje rynkowe były ustawione szczytami – obecnie w niektórych budynkach, a odnosi się to także do omawianych w niniejszym artykule, układ ten uległ zmianie na kalenicowy, co było wynikiem późniejszych, głównie XIX-wiecznych przekształceń. W XV wieku wokół rynku znajdowało się 40 pełnowartościowych działek, na których stały kamienice oraz 6 bud¹². Stan ten z niewielkimi zmianami dotrwał do XVIII wieku¹³.

Działki wokół Rynku Staromiejskiego należały do najdroższych w Toruniu. Zabudowa była okazała, a fasady wyróżniały się bogatym detalem architektonicznym, świadczącym o statusie ich mieszkańców. Reprezentacyjność kamienic przyrynkowych dodawała splendoru miastu i ich mieszkańcom. Osiedlali się tu przedstawiciele sławnych toruńskich rodzin patrycjuszowskich, członkowie Rady Miasta i ławnicy. I tak pod numerem 29 mieszkał burmistrz miasta Jan Zimmermann, a sama kamienica posłużyła radnym miasta w 1717 roku, kiedy zorganizowano tam posiedzenie z powodu zniszczonych sal w ratuszu¹⁴. W domu pod nr. 33 urodził się Samuel Tomasz Sömmering (1755–1830) – anatom, lekarz i fizyk, wynalazca telegrafu¹⁵. W Domu Pod Gwiazdą (nr 35) – prawdopodobnie najbardziej znanej kamienicy Torunia – ok. 1470 roku mieszkał włoski humanista Filip Buonaccorsi (zw. Kallimachem). Ona także posłużyła rajcom miejskim jako zastępcza sala zebrań w 1706 roku. Kamienica przy Rynku Staromiejskim 36 również była zamieszkiwana przez znamienite toruńskie rody. W 1468 roku zakupił ją Mikołaj Kopernik (ojciec), w niej swoje lata

młodzieńcze spędził Mikołaj Kopernik (syn), a pod koniec XV wieku kamienicę odziedziczyła siostra astronoma, która osiadła tu wraz ze swym mężem Bartłomiejem Gertnerem. Współcześnie kamienica ta znana jest jako jeden z domów Mikołaja Kopernika, ale w przeszłości zwano ją także Domem Szklanym, Domem Glazurowanym¹⁶, Domem Pod Lwem, czy Domem Leisera. Kupiec Moritz Simon Leiser, po zakupieniu sąsiedniej kamienicy – pod nr. 37 przekształcił na przełomie XIX i XX wieku oba budynki w nowoczesny i ekskluzywny dom towarowy, znany w całym Toruniu ze swojego bogatego asortymentu. Po II wojnie światowej funkcja handlowa została utrzymana, jednak w 1984 roku dom towarowy spłonął. Odbudowa trwała do 2000 roku, w jej wyniku zrekonstruowano fasadę z czasu przebudowy Leisera, jednak wnętrza zaaranżowano w całkowicie współczesny sposób (il. 1).

Kiedy powstał pierwszy średniowieczny dom na działce pod adresem Rynek Staromiejski 36 nie sposób dokładnie powiedzieć¹⁷. Przeprowadzenie badań architektonicznych *in situ* jest już dziś niemożliwe ze względu na współczesną odbudowę i adaptację wnętrza, dokonaną po pożarze w 1984 roku. Można jedynie przypuszczać, na podstawie przebadanej dokumentacji sąsiedniej kamienicy pod nr. 35 (Dom Pod Gwiazdą)¹⁸, że pierwsza zabudowa na działce mogła powstać na przełomie XIII i XIV wieku¹⁹, a pierwsze istotne przekształcenia w układzie funkcjonalno-przestrzennym kamienicy zaszły w XV wieku. Artur Semrau, powołując się na księgi ławnicze, podaje, że dom około 1429 roku był już nazywany „Glezen hus” (glazurowanym domem), „szklanym (lub szkliwionym) domem” lub „domem z glazurowanych kamieni”²⁰, zatem jego fasada była wykonana w części lub w całości z glazurowanej cegły, co wyróżniało go spośród innych. W XV wieku rozpoczął się także proces wykupu – przez właścicieli domów – tylnych działek. W wyniku takich działań parcela przyrynkowa

¹⁰ Ibidem, s. 30.

¹¹ Ibidem, s. 24.

¹² K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 344.

¹³ K. Mikulski podaje, że na początku XVIII wieku 4 budy znajdujące się na rugu ul. Żeglarskiej i Rynku Staromiejskiego przekształcono w kamienicę, ale zaliczono ją do ul. Żeglarskiej (dawniej Kurzej). Zatem na początku XVIII wieku na rynku znajdowało się nadal 40 kamienic i 4 budy – por. ibidem, s. 344.

¹⁴ M. i E. Gąsiorowscy, op. cit., s. 61.

¹⁵ J. Wojtowicz, *Samuel Thomas Soemmerring (1755–1830)*, [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań-Toruń 1982, s. 139–144.

¹⁶ T. Borawska, H. Rietz, *Przewodnik po starym Toruniu*, Toruń 2000, s. 44.

¹⁷ Wcześniejsze dane adresowe/hipoteczne: Marien Quartier Nr 436, Altstadt Nr 436 (od 1. poł. XIX w.), Altstädtischer Markt 34/35 (ok. 1910–1920), Altstädtischer Ring nr 36 (w okresie II wojny światowej).

¹⁸ E. Gąsiorowski, Kamienica „Pod Gwiazdą” przy Rynku Staromiejskim nr 35 w Toruniu, PP PKZ, Toruń 1960, Archiwum WKZ Toruń; J. Tajchman, *Kamienica „Pod Gwiazdą” w Toruniu i jej problematyka konserwatorska*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XXV, z. 280, Toruń 1994, s. 189–216.

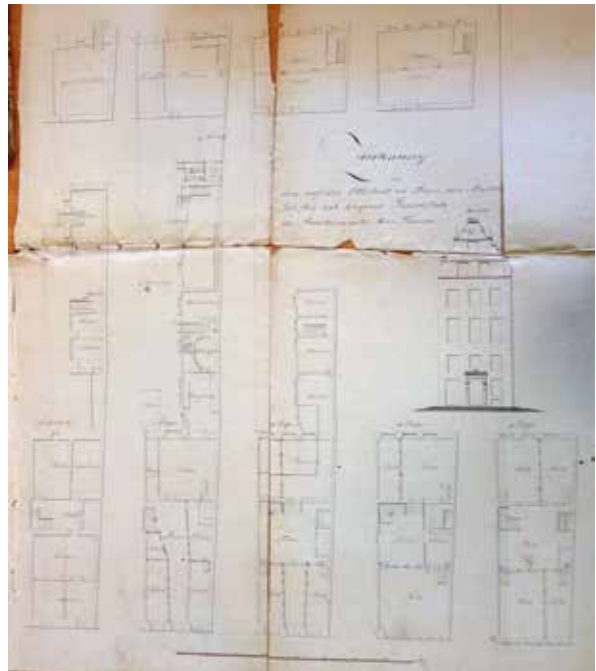
¹⁹ E. Gąsiorowski, op. cit., s. 19, Z. Nawocki, *Układ przestrzenny...*, s. 4 i 18, J. Tajchman, op. cit., s. 190.

²⁰ A. Semrau, *Die Marktgebäude in der Altstadt Thorn im 13. und 14. Jahrhunderte*, Thorn 1916, s. 9. Autor zasugerował także, że takie wyróżnienie budynku w pierzei mogło oznaczać jakieś szczególne funkcje i że miasto mogło wykorzystywać budynek jako zbrojownię.

zwiększała dwukrotnie swoją długość i sięgała na całą głębokość bloku, aż do ulicy Szczytnej. Pozytywnym skutkiem procesu scalania działek była zmiana charakteru kamienicy frontowej, która od tego czasu mogła być w większym stopniu wykorzystana do celów reprezentacyjno-mieszkalnych, gdyż funkcje magazynowe i gospodarcze (do tej pory zlokalizowane na górnych kondygnacjach kamienicy głównej) przejmowała zabudowa od strony zaplecza. Potwierdzenie takiego stanu rzeczy możemy także znaleźć w sąsiedniej kamienicy. Autor publikacji dotyczącej Domu Pod Gwiazdą sugeruje, że za adaptowaniem górnych pięter do funkcji mieszkalnych „przemawiałaby dość wysoka kondygnacja 1 piętra”²¹, doświetlona dużymi oknami. Podobna sytuacja była w kamienicy nr 36, o czym przekonuje najstarszy rysunkowy widok fasady (il. 2). Na parterze znajdowała się wysoka sień doświetlona dwoma rzędami okien, powyżej kondygnacja mieszkalna z wysokimi prostokątnymi oknami. Ponad nią istniało jeszcze jedno piętro (być może także mieszkalne), a wyżej dwie kondygnacje strychowe, które zapewne nadal pełniły funkcje magazynowe²². Wielka sień, najważniejsze pomieszczenie domu, z pewnością była pomieszczeniem bogato dekorowanym. Pod względem funkcjonalnym była podobna do innych toruńskich domów tego czasu – w jej przestrzeni znajdowały się schody, a naprzeciwko nich urządzenie kuchenne. Kamienica miała oficynę po stronie południowej o charakterze mieszkalnym, również bogato dekorowaną. W Muzeum Okręgowym w Toruniu jest przechowywany fragment XV-wiecznego malowidła ściennego z przedstawieniem figuratywnym (postać króla w koronie), poniżej którego widnieje szczegół dekoracji geometrycznej (il. 3a)²³. Istniały także „gotyckie malowidła rycerzy idących na krucjatę oraz popiersie mężczyzny i kobiety z herbem zapewne właściciela kamienicy”²⁴. Te cenne dekoracje zostały udokumentowane przez XIX-wiecznych badaczy z towarzystwa naukowego *Copernicus Verein für Wissenschaft und Kunst* krótko przed ich zniszczeniem, w trakcie modernizacji kamienicy pod koniec XIX wieku²⁵.

Il. 1. Kamienice przy Rynku Staromiejskim 36 i 37 w Toruniu. Obecnie Dom Towarowy, fot. J. Kucharzewska

Il. 2. Inwentaryzacja kamienicy nr 36 wykonana w sierpniu 1841 roku; AP Toruń, AmT, sygn. F 482, k. 10

²¹ J. Tajchman, op. cit., s. 192.

²² AP Toruń, AmT F 482, k. 10.

²³ MOT, nr inw. MT/M/1355/SN.

²⁴ <http://www.turystyka.torun.pl/upload/file/kamienicapodlwem010215.png> [dostęp: 9.08.2019].

²⁵ M. Gąsiorowska, *Przekształcenia pierzei Rynku Staromiejskiego w Toruniu w okresie 1703–1950 wraz z ogólną koncepcją ich uporządkowania*, t. 1: tekst, mps., pr. mgr. pod kierunkiem prof. J. Remera, Toruń 1952, s. 205.

Il. 3. Zachowane elementy wyposażenia kamienicy nr 36: a – fragment polichromii śiennej, Król w koronie (MOT, nr inw. MT/M/1355/SN); b, c – tonda z popiersiami na wsuwkach stropu (MOT, MT/M/412/SN i MT/M/ 413/SN); d – kafel z pieca; e – dekoracja na wsuwkach stropu, strona internetowa www.turystyka.torun.pl, fot. Arkadiusz Skonieczny

W 1468 roku kamienica nr 36 należała do dwóch rodzin – połowę domu posiadała rodzina Watzenrodów, a drugą część Mikołaj Kopernik senior, ożeniony z Barbarą z domu Watzenrode. Tutaj przyszło na świat czworo ich dzieci: Barbara, Katarzyna, Andrzej oraz Mikołaj – słynny astronom²⁶. Po śmierci Mikołaja seniora w 1483 roku kamienica należała do wdowy i dzieci. Następnie odziedziczyła ją jedna z córek, która wyszła za mąż za Bartłomieja Gertnera.

Pod koniec XVI wieku wprowadzono nową dekorację stropów, o czym przekonują zachowane wsuwki (il. 3b, 3c) z tondami portretowymi²⁷. Ornamentyka była już typowo renesansowa, inspirowana sztuką starożytną i włoskiego odrodzenia. W tondach ukazano popiersia zacnych mężów, których głowy zdobiły wieńce z liści laurowych – jeden ubrany był w szatę stylizowaną na antyczną, upiętą na lewym ramieniu, drugi w sajan – charakterystyczny dla epoki kaftan. Typ dekoracji stropowej z popiersiami w tondach popularny był przez cały wiek XVI. W Toruniu podobne przykłady można zobaczyć w kamienicy przy Rynku Staromiejskim 17 (tzw.

Dom Adwokatów)²⁸ i 19²⁹ oraz Żeglarskiej 25³⁰. Kamienica w tym czasie miała dwa trakty na parterze i trzy w piwnicy oraz na piętrach. W piwnicy w trakcie środkowym przy ścianie południowej (naprzeciwko schodów) znajdowało się niewielkie sklepienie pomieszczenie, które mogło pełnić funkcje hypocaustum. Wielka sień zachowała swoje gabaryty z okresu gotyckiego, nadal utrzymywano urządzenie ogniowe z wysokim kapturem, a w tylnym trakcie znajdowała się jedna izba i wąski korytarzyk po stronie północnej – czyli przechód na podwórko. Być może w czasie przebudowy renesansowej

²⁶ K. Kalinowska, *Malowane stropy polichromowane w kamienicach Torunia XVI-XVIII w.*, Warszawa 1995, il. 3–5, il. 48–49. Autorka podaje także przykład z Rynku Staromiejskiego 24, z którego zachowało się kilka wsuwek przechowywanych w Muzeum Okręgowym w Toruniu.

²⁹ E. Rogozińska, *Dokumentacja konserwatorska Rynek Staromiejski 19 w Toruniu*, Toruń 2007, Archiwum MKZ w Toruniu.

³⁰ J. Kucharzewska, P. Dąbrowski, E. Rogozińska, *Rozwarstwienia chronologiczne murów wraz z badaniami na obecność polichromii – kamienica przy ul. Żeglarskiej 25/Kopernika 14 w Toruniu*, Toruń 2006, Archiwum MKZ w Toruniu; J. Kucharzewska, E. Rogozińska, *Dokumentacja konserwatorska: Polichromowane stropy kamienicy Żeglarska 25/ Kopernika 14 w Toruniu*, Toruń 2014, Archiwum WKZ w Toruniu; J. Kucharzewska, *Karta ewidencyjna zabytku ruchomego – 5 polichromowanych stropów w kamienicy przy ul. Żeglarskiej 25 w Toruniu*, Toruń 2015, Archiwum WKZ w Toruniu.

²⁶ M. Biskup, *Mikołaj Kopernik (1473–1543)*, [w:] *Wybitni ludzie...*, s. 27.

²⁷ MOT, nr inw. MT/M/412/SN i MT/M/ 413/SN.

Il. 4. Widok wschodniej pierzei Rynku Staromiejskiego z kamienicami nr 36 i 37 (na fotografii po prawej stronie od kamienicy Pod Gwiazdą). Fotografia wykonana przez atelier von Gottheil i syn z Gdańska, między 1864 a 1870 rokiem, Muzeum Okręgowe w Toruniu, Zbiór fotografii, sygn. A 82

wprowadzono wiszącą izdebkę, może galeryjki w trakcie środkowym pięter.

W 1643 roku miała miejsce kolejna nowożytna przebudowa kamienicy, podczas której fasada otrzymała manierystyczną oprawę w stylu niderlandzkim. Umieszczone pośrodku wejście zyskało dekoracyjny portal. Zamykał go łuk odcinkowy spięty kluczem, posadowiony na impostach. Opaski portalu oraz płaszczyzny przyłuczy były pokryte dekoracją płaskorzeźbioną. Całość portalu wieńczył gzyms z fryzem. Pewne wyobrażenie o wyglądzie portalu w kamienicy przy Rynku Staromiejskim 36 może dać zachowany portal kamienicy przy ul. Mostowej 30, powstały w zbliżonym czasie, tj. w 1648 roku³¹. Płaszczyzna elewacji na wyższych piętrach również była pokryta ornamentem, co widać jeszcze na fotografii z 1870 roku (il. 4)³². Krawędzie trójkątnego szczytu wycięto krzywolinijnie. Płaszczyznę szczytu podzielono profilowanymi gzymsami, na skrajach których umieszczono postumenty z kulami (na dole) i obeliskami (u góry). Całość wieńczyła figura lwa, stąd też coraz bardziej upowszechniała się nazwa Kamienica Pod Lwem. Nie wiadomo, w jak dużym

³¹ J. Kucharzewska, Kwerenda archiwalna dotycząca budynków przy ul. Mostowej 30 i Podmurnej 29 w Toruniu, Toruń 2018, kps., Archiwum MKZ w Toruniu.

³² Toruń. *Miasto i ludzie na dawnej fotografii*, red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 45.

Il. 5. Słupek schodów z kamienicy nr 36. Obecnie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu, Muzeum Okręgowego w Toruniu, Zbiór fotografii, sygn. A 386

stopniu przebudowa dotknęła wnętrza, ale biorąc pod uwagę dotychczasowy stan badań na temat toruńskich wnętrz nowożytnych, można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że wprowadzono kominki i piece kaflowe, może także nową dekorację malarską stropów. Zachował się kafel z korony pieca (przechowywany w Muzeum Okręgowym w Toruniu), z herbem Torunia i datą (1643) potwierdzającą czas nowożytnej przebudowy (il. 3d). Wymieniono także schody. Ich pozostałością jest dekoracyjny słupek początkowy, o przekroju kwadratowym, którego trzon pokrywają płaskorzeźbione floralne festony (obecnie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu, il. 5). Na ten element po raz pierwszy zwrócił uwagę Stanisław Dąbrowski, sugerując, że słupek zapewne posiadał dekoracyjne zwieńczenie w formie „głowy rzeźbionej lub figury”, analogicznie do kompletnie zachowanego słupka z kamienicy przy ul. Franciszkańskiej 10³³.

Po 1670 roku właścicielem kamienicy został bogaty handlarz sukniem, wrocławianin z pochodzenia, Johann Georg Zöbner. Zyskawszy zaufanie mieszczan, od 1681 roku sprawował funkcję ławnika przedmiejskiego, trzy lata później ławnika miejskiego, a od 1696 rajcy³⁴. Jego żoną była najmłodsza córka ławnika Jana Zernecke – Katarzyna. Do Zöbnera należała także sąsiednia kamienica Pod Gwiazdą, którą przebudował w 1697 roku³⁵. Zapewne zmian dokonał także w kamienicy pod nr. 36, o czym może świadczyć zachowana wsuwka stropu z dekoracją akantową, w charakterystycznej dla XVIII wieku stylizacji (il. 3e). Po jego śmierci w 1701 roku właścicielką kamienicy nr 36 została wdowa Katarzyna Zöbner.

Kamienica o średniowiecznym zrębie i z nowożytnymi nawarstwieniami dotrwała do XIX wieku. W 1817 roku właścicielem posesji został Andreas Kossmann³⁶, który sprzedał ją w 1819 roku za sumę 4000 talarów piekarzowi Johannowi Friedrichowi Koernerowi³⁷. W sierpniu 1841 roku została

sporządzona tzw. Taksa Specjalna z dokładnym opisem działki oraz inwentaryzacją zabudowy (por. il. 2)³⁸. Z dokumentów tych wynika, że kamienica przeszła kolejną, typową dla XIX wieku, modernizację. Polegała ona na zmianie dotychczasowego charakteru jednorodzinnego domu mieszczańskiego na kamienicę z usługowym parterem oraz na przystosowaniu zaplecza do niewielkiej działalności produkcyjnej. W północnej części parteru wydzielono wąski sklep z kantorem (*Kamer*), do którego prowadziły niezależne drzwi z ulicy. Portal środkowy pozostawiono, jednak teraz prowadził on do korytarza, na końcu którego znajdowały się dawne schody. Z korytarza wchodziło się do pokoju z kuchnią (z dawnym urządzeniem kuchennym z okapem) w południowej części przedniego traktu, oraz do dużego pomieszczenia w tylnym traktie, które było skomunikowane z oficyną. W oficynie zamontowano piec piekarski i urządzono piekarnię, której wyroby sprzedawano we frontowym sklepie. Organizacja przestrzenna na piętrach nadal zdradzała gotycki układ pomieszczeń, ze zróżnicowaniem wysokości przedniego i tylnego traktu oraz zachowaną pustką wielkiej sieni pomiędzy dwoma pokojami w przednim traktie na pierwszym piętrze, być może powstałymi z przekształcenia dawnych wiszących izdebek. Kondygnacje strychowe nie miały charakteru mieszkalnego. Zatem w latach 40. XIX wieku nadal bardzo czytelny był układ średniowiecznego domu mieszczańskiego, który po niewielkich zmianach, polegających głównie na wydzieleniu dodatkowych kuchni w traktie środkowym, urządzeniu piekarni w oficynie i sklepu na parterze, został dostosowany do potrzeb XIX-wiecznych użytkowników. Warto jeszcze wspomnieć o zabudowie od strony ul. Szczytnej 9, która przecież należała do domu frontowego. Tutaj znajdował się podpiwniczony, dwupiętrowy budynek na planie trapezu. Na parterze po stronie północnej był wjazd na podwórko, a po stronie południowej funkcjonowała wozownia. Piętra służyły jako pomieszczenia gospodarcze.

Po śmierci Friedricha Koenera, we wrześniu 1841 roku, nieruchomości odziedziczyła wdowa wraz z czwórką pełnoletnich dzieci³⁹. W 1843 roku kamienicę kupił za 6250 talarów kupiec Franz Gustav Gehrke (Goerke) z żoną Marią Doroteą z domu Drescher⁴⁰, a zabudowę tylną od strony ul. Szczytnej

³³ S. Dąbrowski, *Portale, bramy i sienie toruńskie XVII wieku*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1933, t. 9, z. 7–8, s. 142, tabl. 21 – „Słup schodowy z kamienicy Jerzego Zöbnera Rynek Staromiejski 36 (dawniej rej. 437): posiada on zgrabną rzeźbę barokową. U kółka zwisa feston roślinny kombinowany wstęgami” – s. 142.

³⁴ W. F. H. Zernecke, *Geschichte der Familie Zernecke*, Graudenz 1900, s. 33; J. E. Wernicke, *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Bd 2, Thorn 1842, s. 382; S. Dąbrowski, op. cit., s. 125.

³⁵ J. Tajchman, op. cit., s. 198.

³⁶ AP Toruń, AmT F 482, k. 19.

³⁷ Ibidem. W akcie notarialnym wymieniono także żonę Friederike Johannę Christinę z domu Berg oraz dzieci. Były to po kolei: Johanna Caroline Wilhelmine, Henriette Emilie, Susanna Louise (ur. 14 IX 1818r.), Amelie Albertine, Friederike (ur. 22 IV 1821), Julianne (ur. 2 IV 1823) i August Friedrich Ferdinand (ur. 19 III 1823).

³⁸ AP Toruń, AmT F 482, k. 1–10.

³⁹ Wdowa: Friederike Johanna Christina z domu Berg i czwórka z siedmioro dzieci: Susanna Louise (ur. 14.09.1818 r.), Friederike (ur. 22.04.1821), Julianne (ur. 2.04.1823) i August Friedrich Ferdinand (ur. 19.03.1823) – AP Toruń, AmT F 482, k. 20.

⁴⁰ AP Toruń AmT F 482, k. 71.

(w akcie notarialnym nazywaną spichlerzem) – Michael Wechsel⁴¹. W 1846 roku ponownie scaloną nieruchomość nabył kupiec żydowskiego pochodzenia Moses Kalischer i jego żona Mine z domu Neufeld z Torunia za kwotę 4720 talarów⁴².

Żydzi stanowili niewielką społeczność Torunia. Potwierdzone dane o ich osiedlaniu się w mieście pochodzą z końca XVIII wieku. Magdalena Niedzielska podaje, że już w 1723 roku na Przedmieściu Jakubskim istniał pierwszy cmentarz żydowski dla zmarłych z nielicznej gminy toruńskiej⁴³. W XVIII wieku Żydzi nie mieli żadnych praw obywatelskich, a na osiedlenie w Toruniu musieli uzyskać specjalne zezwolenia⁴⁴. W oficjalnych statystykach mieszkańcy żydowskiego pochodzenia są odnotowani dopiero w 1798 roku. Wówczas gmina liczyła zaledwie 76 członków⁴⁵ (19 rodzin⁴⁶), a większość z nich przybyła z Wielkopolski (głównie z Leszna). Zdecydowana poprawa sytuacji mniejszości żydowskiej w Toruniu nastąpiła wraz z ogłoszeniem ordynacji państwowej z 1845 roku, która znosiła ograniczenia w zakresie wykonywanych zawodów, a dwa lata później weszła w życie ustawa emancypacyjna, która przyznawała Żydom prawa obywatelskie, jednak bez możliwości pełnienia funkcji administracyjnych i urzędowych⁴⁷. W Toruniu zbiegło się to z ważnym wydarzeniem dla lokalnej gminy, jakim było otwarcie synagogi przy ul. Szczytnej⁴⁸. Pełnię praw obywatelskich zapewniła dopiero ustawa z 1850 roku. Działania legislacyjne na poziomie państwowym znalazły odbicie w strukturze ludnościowej Torunia – od 1847 roku nastąpił skokowy wręcz wzrost ludności pochodzenia żydowskiego, by pod koniec lat 60. XIX wieku uzyskać około 1200 osób – stan, który utrzymywał się (z niewielkimi wahaniami) do końca okresu

pruskiego⁴⁹. Większość z nich zamieszkiwała Stare Miasto, ale tylko 4 rodziny pochodzenia żydowskiego mieszkały przy Rynku Staromiejskim⁵⁰, jako że były to najdroższe domy w mieście.

Zakup kamienicy przy Rynku Staromiejskim 36 przez Kalischerów w 1846 roku nastąpił niewątpliwie w przełomowym dla społeczności żydowskiej momencie, gwarantującym im już w miarę pewne osiedlenie się w mieście na kolejne lata. Moses Kalischer urodził się ok. 1800 roku w miejscowości Neukyhna niedaleko Lipska. Był synem rabina i kupca Salomona Kalischera i Rahel Gutel Kalischer, którzy w 1799 roku przybyli do Torunia z Leszna⁵¹. Jego bratem był słynny rabin Zwi Hirsch Kalischer (1795–1874), prekursor ruchu syjonistycznego, którego tablica pamiątkowa z popiersiem (odsłonięta w 2011 roku) znajduje się na fasadzie kamienicy przy ul. Szerokiej 46 w Toruniu. Kamienicę tę bracia kupili wspólnie w 1823 roku, ale od 1845 roku właścicielem był już tylko Hirsch⁵², co dodatkowo przekonuje, że Moses nabył osobny dom. Po zakupie kamienicy przy Rynku Staromiejskim 36 Moses Kalischer przystąpił do jej przekształceń, skierowanych głównie na powiększenie powierzchni handlowej na parterze⁵³. W przednim traktie urządził dwa sklepy z niezależnymi wejściami z ulicy – zachował dwa istniejące otwory drzwiowe, w tym manierystyczny portal w osi środkowej. Fasada nie uległa większym zmianom. Stiukowe dekoracje pozostały, co potwierdza fotografia z 1870 roku, jednak we wnętrzu stopniowo rezygnowano z charakteru dawnego domu patrycjuszowskiego. Usunięto pozostałości po wielkiej sieni. Nad całością przedniego traktu założono strop, co wiązało się także z wprowadzeniem nowej klatki schodowej na odcinku między parterem a pierwszym piętrem. Wyburzono dawne urządzenie kuchenne z kapturem i masywnym kominiem, biegnącym przez wszystkie kondygnacje, dzięki czemu zwiększyło się miejsce na urządzenie kuchni w środkowym traktie piętrem. Piętra miały charakter mieszkalny i zapewne użytkowała je tylko rodzina Kalischerów, zważywszy na liczne potomstwo – Moses miał piętnaścioro dzieci, dla których za-

⁴¹ AP Toruń, AmT F 482, k. 39.

⁴² AP Toruń AmT F 482, k. 71.

W 1893 roku właścicielem posesji Szczytna 9 był rentier Julius Cohn z Grzybna (Gribenau). Budynek został przekształcony na mieszkania z usługowym parterem. Na parterze był sklep skomunikowany z oficyną, w której było jego zaplecze oraz służbowa klatka schodowa. Po północnej stronie przejazd na podwórko. Elewacja od strony ul. Szczytnej była 4-osiowa.

⁴³ M. Niedzielska, *Cmentarze toruńskie*, Toruń 1992, s. 56.

⁴⁴ Z. H. Nowak, *Dzieje toruńskich Żydów w pierwszej połowie XIX wieku*, „Rocznik Toruński”, nr 18, 1988, s. 112.

⁴⁵ K. Mikulski, *Początki zaboru...*, s. 20.

⁴⁶ A. Bieniaszewska, *Żydzi w Toruniu*, „Rocznik Toruński”, t. 38, 2011, s. 24.

⁴⁷ Z. H. Nowak, op. cit., s. 117; P. Kowalski, op. cit., s. 38.

⁴⁸ J. Kucharzewska, *Zespół synagoga przy ul. Szczytnej w Toruniu*, [w:] *Studia z architektury nowoczesnej*, t. 3, red. J. Kucharzewska, J. Malinowski, Toruń 2009, s. 67–89.

⁴⁹ Szczegółowe dane statystyczne w pozycji: P. Kowalski, op. cit., s. 38.

⁵⁰ P. Kowalski, op. cit., s. 63.

⁵¹ <https://www.geni.com/people/Moses-Kalischer/6000000008460219579> [dostęp: 10.08.2016].

⁵² *Encyclopedia Judaica*, Bd 9, Berlin 1932, s. 825–827; *Almanach gmin żydowskich w Polsce*, t. 1. Warszawa 1939, s. 244.; Z. H. Nowak, *Kalischer Hirsch Zwi*, [hasło w:] *Toruński słownik biograficzny*, red. K. Mikulski, t. 2, Toruń 2000, s. 124; *The new Jewish Encyclopedia*, New York 1962, s. 260; A. Bieniaszewska, op. cit., s. 26.

⁵³ AP Toruń, AmT F 482, k. 43.

trudniał prywatnych nauczycieli⁵⁴. Na drugim piętrze w przednim trakcie pozostawiono jednoprzestrzenne pomieszczenie, nazywane salą. Być może służyło ono do spotkań członków gminy. Wiadomo bowiem, że rodzina Kalischerów reprezentowała ortodoksyjny odłam toruńskiej społeczności żydowskiej. Po sąsiedztwie (we wspomnianej już kamienicy przy ul. Szerokiej 46) mieszkał brat – Zwi Kalischer, który był znawcą Talmudu i autorem licznych prac religijno-filozoficznych, szanowanym uczone, który zdobywał coraz to nowych zwolenników dla swojej koncepcji kolonizacji Palestyny i stworzenia tam ojczyzny dla Żydów⁵⁵.

Kiedy w 1870 roku Kalischerowie sprzedawali kamienicę przy Rynku Staromiejskim 36 jej wartość wzrosła prawie o 80% i wynosiła 18 tysięcy marek, co w przeliczeniu na dawną walutę wynosiło 6 tys. talarów⁵⁶. Za tę kwotę kamienicę kupił Friedrich Schulz⁵⁷. Dziesięć lat później wartość się potroiła.

W 1880 roku – kamienica za kwotę 60 tys. marek – stała się własnością jednego z najbogatszych mieszkańców miasta⁵⁸, kupca Moritza Simona Leisera i jego żony Rosalii Ascher. Moritz Simon Leiser pochodził z jednej z najstarszych rodzin żydowskich osiadłych w Toruniu. Senior rodu Hermann Simon Leiser (1783–1847) urodził się w Lesznie. Przybył do Torunia w 1804 roku, ożenił się z Ernestine Lachmann z Szubina, a od 1834 roku był rabinem tutejszej gminy⁵⁹. Według Zenona Huberta Nowaka wybór rabina nie wszystkim członkom gminy się spodobał. Przeciwno niemu wystąpiła m.in. opisana wyżej

rodzina Kalischerów, uważając, że jego poglądy nie były dość ortodoksyjne i na znak protestu organizowali niezależne nabożeństwa we własnym domu przy ul. Szerokiej 46. Z czasem pogodzona się z decyzją starszyny gminy i uznano Hermanna Simona Leisera za administratora i duchowego ojca toruńskiej gminy żydowskiej. Funkcję tę sprawował do 1847 roku.

Moritz Simon Leiser w kamienicy przy Rynku Staromiejskim 36 urządził sklep bławatny, firmowany własnym imieniem. Na wyższych piętrach znajdowało się mieszkanie Leiserów. Porównując dwie archiwalne fotografie z 1870 roku i nieco późniejszą, z końca XIX wieku (il. 6) widać wyraźnie, że fasada przeszła gruntowny remont (w 1884 roku), który niestety pozbawił ją manierystycznego wystroju. Usunięto portal oraz płaskorzeźbione dekoracje elewacji. Wprowadzono nowy uproszczony detal i stolarki okienne o nowych podziałach. Okna drugiego piętra uzyskały opaski, a ponad otworami znajdowały się odcinki profilowanych gzymsów wsparte na konsolach. W opaski ujęto także okna trzeciego piętra, a parapety spoczywały na niewielkich wspornikach. Jedynie szczyt jeszcze przypominał manierystyczny wystrój kamienicy. Nad otworami wejściowymi i witryną wisiał poziomy szyld z numerem domu (wówczas nr 436) i nazwiskiem właściciela M. S. Leiser.

Od 1895 roku sklep był kierowany przez firmę „Gebrüder Leiser” (Bracia Leiser). Prowadzili go synowie Moritza Simona – Adolf i Isidor, ale szyld ponad wejściem do sklepu był nadal firmowany inicjałami ojca. W lutym 1896 roku otrzymali oni pozwolenie na stworzenie przeszklonego świetlika⁶⁰, a w marcu 1896 roku gotowa była koncepcja modernizacji całej kamienicy⁶¹. Projekt został zamówiony w Berlinie u okręgowego mistrza budowlanego Maxa Fraenkla (biuro projektowe przy Klopstockstrasse 24). Architekt – zapewne wzorując się na berlińskich domach towarowych – dążył do jak największego przeszklenia elewacji i do wykonania nowoczesnych witryn sklepowych. Projektant założył, że szklane witryny znajdą się nie tylko na parterze, ale także na wysokości pierwszego piętra (niegdyś górna część wielkiej sieni). Technologicznie było to już możliwe⁶², wymagało jednak precyzyjnych obliczeń, po-

⁵⁴ A. Bieniaszewska, op. cit., s. 27, 39. W dokumentach źródłowych (AP Toruń, AmT F 482, k. 111 i n.) znajdują się informacje o dzieciach Moseosa i Miny Kalischer: najstarszy syn Julius (Louis) Kalischer zamieszkał w San Francisco; Philippine wyszła za mąż za Baumgarta i zamieszkała w Poznaniu; mężem Johanny został kupiec Arnold Levy z Berlina; Meyer Kalischer był kupcem we Wrocławiu; mężem Jeanette był David Levy, z którym mieszkała w Nowym Jorku. Tam osiedliła się także Amelia, której mężem był kupiec Bernet. Emanuel i Rosalia mieszkali w Toruniu. Flora wyszła za mąż za Raphaela Jacoba i mieszkali w stanie Oregon w USA.

⁵⁵ Idea ta zrodziła się w 1836 roku, ale oficjalna prezentacja i założenie organizacji Chibat Sion (Miłośników Syjonu) odbyło się 1860 roku – Z. H. Nowak, *Kalischer Hirsch Zwi...*, s. 125; idem, *Dzieje toruńskich Żydów...*, s. 121–122.

⁵⁶ Marka niemiecka weszła do obiegu po zjednoczeniu Niemiec – 1 talar był równy 3 markom. I. Ilnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t. 1, Warszawa 1967, s. 187.

⁵⁷ AP Toruń, AmT F 482, k. 95.

⁵⁸ Ibidem, k. 105. Simon Leiser w 1862 roku osiągnął dochód 2000 talarów, co plasowało go w grupie najzamożniejszych mieszkańców Torunia – M. Niedzielska, *Życie polityczne i kulturalne Torunia (1815–1914)*, [w:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 298. Autorka podaje, że w 2. poł. lat 50. XIX wieku kamienice na Starym Mieście wyceniano od 2500–4000 talarów – ibidem, s. 287.

⁵⁹ Taką datę zamieściła M. Niedzielska, *Życie polityczne...*, s. 297; A. Bieniaszewska, *Żydzi w Toruniu...*, s. 35 – podaje, że był rabinem od 1825 roku.

⁶⁰ AP Toruń, AmT G 4035, k. 79.

⁶¹ Ibidem, k. 180.

⁶² Pierwszą żeliwną belkę w budownictwie zastosował Charles Bage w 1796 roku. Wówczas rozpiętość przęsa wynosiła tylko 2,90 m. Zmodyfikowana przez Williama Fairbairna belka przypominająca dwuteownik (górna półka węższa niż dolna), zastosowana w 1834 roku, pozwalała na zwiększenie rozpiętości do 7,62 m. – por. A. Czkwianianc, J. Kozicki, T. Urban, *Żeliwne belki w XIX-wiecznych budynkach*

zwalających oszacować, ile żeliwnych dwuteowników będzie w stanie przenieść ciężar górnych kondygnacji po usunięciu niemal całej ściany na poziomie parteru i pierwszego piętra. Architekt stworzył konstrukcję ramową, opierając na skrajnych słupkach po trzy żeliwne dwuteowniki⁶³. Dodatkowo wprowadzono po jednym dwuteowniku w nadprożu stolarki okiennej. Nad parterem założono całkowicie nowy strop. Dążono do udostępnienia dużych przestronnych wnętrz, bez niepotrzebnych przegród w postaci ścian wewnętrznych, dlatego na trzech kondygnacjach (piwnica, parter, pierwsze piętro) zastosowano żeliwne podciągry w miejscu częściowo wyburzonych ścian międzytraktowych (gotyckich).

Interesujące jest plastyczne rozwiązanie górnych kondygnacji. Na środkowej osi fasady dobudowano wykusz, a manierystyczny szczyt zastąpiono dachem w układzie kalenicowym z facjatą (il. 7). Być może pod wpływem toruńskiej architektury, zdominowanej przez styl gotycki, architekt wybrał neogotycką oprawę, którą odważnie zestawiał z nowoczesnym przeszkleniem dwóch dolnych kondygnacji. Oparł ją na swobodnej kompilacji motywów średniowiecznych, tak lokalnych (np. trójliście), jak i całkiem odległych od miejscowych rozwiązań (np. łuki kotarowe, ośli grzbiet, kwiatony). Zatem – można zaryzykować tezę – że architektowi nie chodziło o wtopienie się w architektoniczny krajobraz, ale raczej o stworzenie nowoczesnego, a zarazem eleganckiego budynku, który z jednej strony przyciągałby klientów różnorodnością towarów widocznych przez surowe, wręcz industrialne witryny, a z drugiej strony prezentowałby status właściciela sklepu przez bogaty detal architektoniczny umieszczony na elewacji w części prywatnej domu. Zadbano także o autoreklamę – na szczycie facjaty widniał inicjał nazwiska właściciela (litera L), a na fryzie u podstawy wykusza płaskorzeźba przedstawiająca belę rozwiniętego materiału. Nie należy jednak zapominać, że realizując zamierzenie stworzenia wielkomiejskiego domu towarowego, doprowadzono do zniszczenia średniowiecznego wnętrza wraz z późniejszymi nawarstwieniami. Podczas remontu usunięto m.in. polichromowane stropy belkowe, malowidła ścienne, okładziny ścian z płytek z Delft.

Kwestią budzącą najwięcej wątpliwości jest dokładna data przebudowy kamienicy Leisera. W publikacjach dotyczących Torunia, przewodnikach, blogach powtarza się data

przemysłowych, „Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej”. Budownictwo, 2009, z. 9, s. 4–5.

⁶³ AP Toruń, AmT G 4035, k. 179–180.

Il. 6. Fragment wschodniej pierzei Rynku Staromiejskiego z widoczną kamienicą Pod Gwiazdą i sąsiadującą z nią od południa kamienicą nr 36; *Toruń, miasto i ludzie na dawnej fotografii*, red. M. Biskup, Toruń 1999, s. 51

Il. 7. Fragment fotografii wykonanej przez A. Jakobiego około 1901 roku z widocznym domem towarowym M. S. Leisera; *Książnica Miejska w Toruniu. Dział Zbiorów Specjalnych. Grafika, t. 4, nr 9*

1906 rok⁶⁴. Różne daty pojawiają się nawet w dokumentach źródłowych. Jak podano wyżej, projekt przebudowy datowany jest na 1896 rok. Wykonawca prac budowlanych prowadzonych w kamienicy w 1938 roku – Paweł Skowronek w jednym z pism urzędowych przywoływał datę remontu z 1910 roku (tu zapewne chodziło o późniejsze odświeżenie elewacji)⁶⁵. Z kolei Przedsiębiorstwo Państwowe Powszechne Domy Towarowe po II wojnie światowej wskazywało na datę 1908 – ale mowa była o remoncie dwóch kamienic (nr 36 i 37)⁶⁶. Szczegółowa analiza materiałów źródłowych niepublikowanych (akta budowlane) i publikowanych⁶⁷ nie pozostawia wątpliwości, że remont kamienicy nr 36 nastąpił w 1896 roku – czyli wówczas, kiedy wydano pozwolenie na budowę, oraz tak jak sam właściciel zapisał na facjacie swojego nowoczesnego domu towarowego, co uwiecznił A. Jakobi na fotografii z 1901 roku (il. 7).

Sklep uchodził za jedno z najbardziej nowoczesnych miejsc handlowych w Toruniu. Zachwalane produkty określano jako modne i wytworne, napisy umieszczone na witrynach informowały o możliwości nabycia „Herren, Damen Confection und Kinder Garderobe”. Szczególnie reklamowano futra, kuszone „angielskimi dywanami i kołdrami”, gwarantowano dobrą i miłą obsługę oraz najniższe ceny w mieście⁶⁸. Chętnie posiłkowano się reklamą w codziennej prasie. W 1908 roku właściciel sklepu zwrócił się do Urzędu Policji Budowlanej z prośbą o możliwość zamontowania gabloty reklamowej, której projekt zamówiono w Berlinie. Przygotowała go firma Willy Stabernack & Co. G.m.b.H. z siedzibą przy Aleksandrinenstrasse 88/89. Pozwolenie uzyskano i gablotę umieszczono na fasadzie budynku. Sklep Leisera znany był także poza granicami miasta. Ściągali tu głównie klienci z Kongresówki i jak czytamy w artykule Szymona Spandowskiego na łamach „Nowości”:

„właściciele największych składów, z Leiserem na czele, oświadczyli, że dobrowolnie nigdy się nie zgodzą [na zamykanie sklepów o godz. 8 wieczorem] i będą handlowali do godz. 21, aby dać przybyszom z Królestwa, którzy na ogół

pojawiają się w Toruniu koło godz. 17 czas na załatwienie sprawunków”⁶⁹.

Moritz Leiser cieszył się dobrą opinią i był cenionym pracodawcą, do 1939 roku przebywał w Toruniu i opłacał składki w toruńskiej gminie żydowskiej⁷⁰.

W 1903 roku Adolf i Isidor Leiserowie kupili sąsiadującą od południa kamienicę na działce Altstadt Nr 437 (ob. Rynek Staromiejski 37), która od lat 30. XIX wieku znajdowała się w rękach rodziny Leetz⁷¹. W zachowanej inwentaryzacji kamienicy z 1840 roku, wykonanej dla kupca Wilhelma Augusta Leetza, znalazła się ocena⁷², że kamienica wykazywała jeszcze w tym czasie wiele cech świadczących o jej gotyckim pochodzeniu – np. proporcje wnętrz na parterze, z czytelną przestrzenią wielkiej sieni i tylnej izby z przechodem, miejsce po urządzeniu kuchennym czy wnęki na ścianach obwodowych, wraz z wnęką wielkiej sieni. Jednocześnie rysunki pokazują, że kamienica przeszła typową dla XIX wieku modernizację, polegającą na wydzieleniu sklepu na parterze z osobnym wejściem z ulicy oraz niezależnych mieszkań z kuchniami (w suterenie i na piętrach). W tym samym czasie (między 1835 a 1840 rokiem) zmieniono wystrój fasady (il. 8 a, b). Boniowany parter zamykał plecionkowy fryz, ponad którym znajdowały się wysokie okna pierwszego piętra, zwieńczone odcinkami belkowania, z półkolistą płyciną wypełnioną ornamentem floralnym (kosze z kwiatami). Ponad oknami drugiego piętra przebiegał gzyms na konsolkach, a powyżej występowała ścianka kolankowa z oknami rozdzielonymi ornamentem festonowym, doświetlającymi strych możliwy do zaadaptowania na funkcje mieszkalne. Ścianka kończyła się fryzem z girlandami oraz ornamentem ząbkowym.

W 1893 roku Adolf Leetz – fabrykant mydła i świec – przebudował parter kamienicy, powiększając witrynę sklepową. W latach 1898–1902 zmiany objęły górne piętra, ale z zachowaniem poprzedniej stylizacji klasycyzującej. Środkowe okno pierwszego piętra zmieniono na drzwi prowadzące na balkon zabezpieczony metalową balustradą. Zrezygnowano

⁶⁴ Toruń. *Miasto i ludzie...*, s. 166; T. Borawska, H. Rietz, op. cit., s. 44; <http://nowosci.com.pl/333720,Dom-towarowy-Leisera-byl-najwiekszym-centrum-handlowym-Torunia.html> [dostęp: 14.07.2016] i in.

⁶⁵ AP Toruń, AmT G 4036, k. 135.

⁶⁶ Taką datę kapitalnego remontu podawało Przedsiębiorstwo Państwowe Powszechne Domy Towarowe w 1949 roku: „Stan pierwotny tej nieruchomości stanowiły dwie parcele zabudowane odrębnymi budynkami, które wskutek przebudowy w 1908 roku złączone zostały od piwnic do II piętra w całość...” – AmT G 4036, k. 169.

⁶⁷ Np. A. Semrau, op. cit., s. 9.

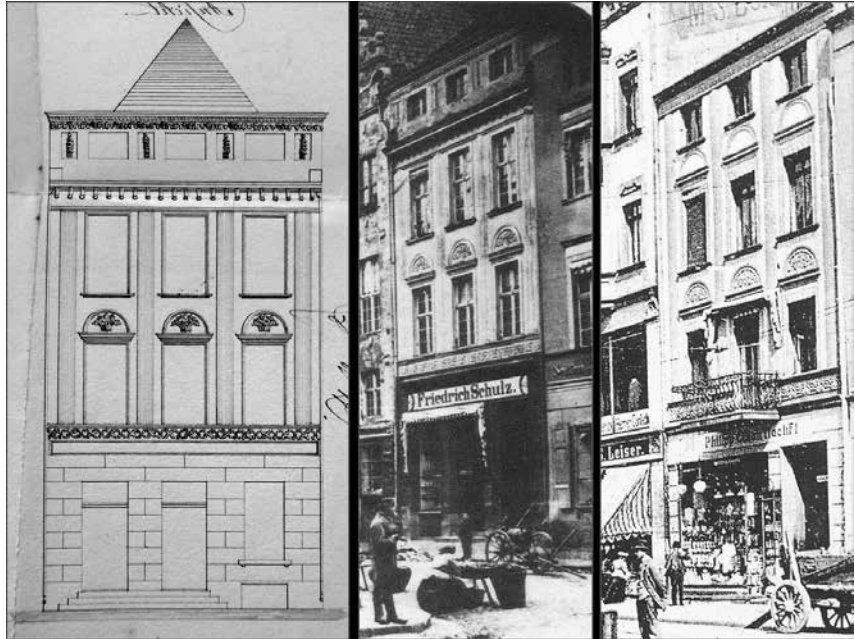
⁶⁸ A. Bieniaszewska, op. cit., s. 35–36.

⁶⁹ S. Spandowski, *W piątek i sobotę toruński PDT będzie świętował 15 rocznicę odrodzenia z popiołów. Przy okazji ma się też pochwalić tradycjami, sięgającymi 1880 roku*, <http://nowosci.com.pl/333720,Dom-towarowy-Leisera-byl-najwiekszym-centrum-handlowym-Torunia.html> [dostęp: 8.08.2016].

⁷⁰ A. Marolewski, *Żydzi w Toruniu w okresie międzywojennym*, Toruń 2006.

⁷¹ W 1814 roku kamienicę nabył za 1 866 talarów destylator Jacob Krause. Po jego śmierci w 1819 roku zarządza nią wdowa Dorota Krause z domu Fark. W 1835 roku spadkobiercą został August Jacob Schulze, który w tym samym roku odsprzedał ją kupcowi Wilhelmowi Augustowi Leetz – AP Toruń, AmT F 483, k. 18 i n.

⁷² AP Toruń, AmT F 483, k. 80–81.

Il. 8.

Fasada kamienicy nr 37 – na inwentaryzacji z 1840 roku, na fotografii z 1870 roku i ok. 1896 roku; AP Toruń, AmT, sygn. F 483, k. 80–81; *Toruń, miasto i ludzie na dawnej fotografii*, red. M. Biskup, s. 45; J. Domaśłowski, *Toruń na starych widokówkach*, Wrocław-Toruń 1999, il. 8

z gzymsu między drugim piętrem a użytkowym poddaszem i scalono wizualnie fasadę przez przedłużenie pilastrów, dodanie łuków nad oknami drugiego piętra i wprowadzenie gzymsu wieńczącego. Okna zostały wyposażone w żaluzje z lambrekinami, a balkon w markizę (il. 8 c).

Przez kilka lat po nabyciu kamienicy przez braci Leiserów (w 1903 roku) funkcjonowała ona jak do tej pory. W 1911 powzięto decyzję o niewielkiej inwestycji, polegającej na dodaniu balkonu na drugim piętrze. Poważne zmiany rozpoczęły się trzy lata później. W 1914 roku postanowiono połączyć funkcjonalnie sąsiednie budynki (il. 9). Określano je wówczas wspólnym adresem Altstädtischer Markt 34/35 (ob. Rynek Staromiejski 36/37). Projekt funkcjonalnego scalenia budynków, którego głównym celem było zwiększenie powierzchni handlowej, zleciły żony braci, czyli Amelia i Lena Leiserowe. Przygotowała go berlińska firma architektoniczna Willy Stabernack & Co. G.m.b.H, a realizacją zajęła się miejscowa firma Skowronek i Domke. Wykonano nowe witryny, wspólne dla obydwu budynków, z zastosowaniem szkła barwionego na czarno⁷³. Na parterze witryny rozdzielało troje jednakowych drzwi. Tylko północne prowadziły na klatkę schodową dla mieszkańców, pozostałe kierowały klientów do obszernej przestrzeni komercyjnej, która miała swoją kontynuację na pierwszym piętrze. Przyłączonej kamienicy (nr 37) nadano nowe cechy stylowe (w 1915 roku), wykorzystując pojedyncze elementy kamienicy Leiserów, tj. łuki kotarowe nad oknami

i wprowadzając ażurową attykę, skomponowaną z neogotyckich maswerków⁷⁴. Mimo widocznych różnic wysokości kondygnacji dwie osobne niegdyś kamienice od 1915 roku wyglądały jak jeden architektoniczny twór.

Na początku lat 20. XX wieku sklepem zarządzał Leon Kopf (i jego współnik B. Michałowski), ale sprzedaż nadal odbywała się pod szyldem M. S. Leiser. Przekonuje o tym także notatka zachowana w aktach budowlanych z 11 lutego 1938 roku, w której czytamy, że „napis firmowy «Dom Handlowy» jest wykonany w innej technice aniżeli dalszy jego ciąg tj. «M. S. Leiser» wskutek czego szpeci otoczenie (...) wzywa się do ujednostajnienia całego napisu firmowego lub usunięcia napisu «Dom Handlowy»”⁷⁵. Notatka ta nie tylko obrazuje dbałość o estetykę miasta i plastyczną oprawę witryn, ale jasno daje do zrozumienia, że marka Leisera była tak znana, że nie trzeba było dodawać, że to dom handlowy.

Moritz Leiser cały czas miał wpływ na prowadzone w kamienicach inwestycje. W 1934 roku wnioskował o usunięcie schodów oraz wyburzenie ścianek działowych wygradzających klatkę schodową w kamienicy nr 37 celem zwiększenia powierzchni handlowej. Do tego pisma załączył plan parteru sklepu, z którego wynika, że większość ścian działowych w obydwu kamienicach została już wcześniej usunięta. Wprowadzono nową klatkę schodową (nr 36), nad którą znajdował się świetlik. W elewacji tylnej kamienicy

⁷³ AP Toruń, AmT G 4035, k. 270.

⁷⁴ Ibidem, k. 316.

⁷⁵ Ibidem, k. 379.

Il. 9. Ujednolicona fasada kamienicy na Rynku Staromiejskim nr 36 i 37. Fot. Kurt Grimm, 1940 r.; Muzeum Okręgowe w Toruniu, Zbiór fotografii, sygn. A 1371

nr 36 wprowadzono szerokie witryny (co skutkowało także koniecznością wyburzenia nieestetycznych i prowizorycznych zabudowań podwórka). W 1934 roku planowano przekryć szklanym dachem niewielkie wewnętrzne podwórko kamienicy nr 37 i zrobić tam ogólnodostępne patio. Niestety, ten nowatorski pomysł nie spotkał się z uznaniem urzędu miejskiego, który odrzucił projekt, powołując się na stosowne paragrafy prawa budowlanego i argumentując to w ten sposób:

„Nieruchomość przy St. Rynku nr 36/37 znajduje się w I strefie budowlanej i posiada ok. 303 m², z tego niezabudowanej powierzchni zaledwie 46 m². W myśl § 79 niezabudowana powierzchnia działki winna wynosić co najmniej 1/4 ogólnej powierzchni, czyli co najmniej 76 m². Z powyższego wynika, że działkę zabudowano już ponad ustaloną normę, a urządzenie projektowanego dachu zmniejszyłoby niezabudowaną powierzchnię działki o dalsze ok. 25 m², obniżając tem warunki zdrowotne i bezpieczeństwa ogniowego otoczenia”⁷⁶.

⁷⁶ AP Toruń, AmT G 4036, k. 63.

Il. 10. Widok kamienicy przy Rynku Staromiejskim 36 i 37 w latach 80. XX wieku; R. Sudziński, *Toruń. Portret miasta*, Warszawa 1988, il. 45

Moritz Leiser złożył odwołanie od tej decyzji, sprawa dotarła aż do Urzędu Wojewody Pomorskiego, który przyznał rację właścicielowi. „Urządzenie dachu szklanego nad podwórzem przyczyniłoby się do znacznego zwiększenia dopływu światła oraz do dogodniejszego wyzyskania lokalu handlowego, przyczem warunki higieniczne [pisownia z 1935 r.] zyskałaby również, warunki zaś bezpieczeństwa nie uległyby pogorszeniu”⁷⁷.

W czasie wojny w budynku była bliżej nieznana „detonacja”, o czym informował operat techniczny z grudnia 1949 roku⁷⁸. Po II wojnie światowej Dom Handlowy przejęło przedsiębiorstwo państwowe Powszechnie Domy Towarowe (il. 10). Według ich szacunków budynek był w 25% uszkodzony.

⁷⁷ Ibidem, k. 72. Prace budowlane w zakresie wyburzenia ścian działowych, likwidacji schodów, wyrównania poziomu podłogi dawnego korytarza i sklepu, ujednolicenia witryny w miejscu dawnych drzwi na korytarz – prowadzono dopiero jesienią 1937 roku. Wykonawcą był Stanisław Schmidt. W dokumentach źródłowych nie znalazła się informacja, czy szklany dach i patio zostały wykonane. W czerwcu 1938 roku mistrz murarski Paweł Skowronek (wcześniej firma Skowronek i Domke) wykonywał prace naprawcze przy fasadzie Domu Towarowego (odkucie starych, luźnych tynków, założenie nowych, pomalowanie).

⁷⁸ Ibidem, k. 169.

W 1947 roku przystąpiono do naprawy szkód wojennych, po czym wznowiono działalność handlową na poziomie parteru i pierwszego piętra. Jednym z najemców była Księgarnia Naukowa T. Szczęsny i S-ka, której szyld reklamowy wykonywał Leonard Torwirt⁷⁹ – artysta malarz i konserwator zabytków związany z Wydziałem Sztuk Pięknych w Toruniu. Pozostałą powierzchnię użytkową, na górnych kondygnacjach, zajmowały biura, choć w tylnym trakcie poddasza zaplanowano także świetlicę.

Stan taki utrzymywał się aż do 1984 roku. 3 maja wybuchł pożar, który zakończył ponad 140-letnią historię handlu w tej kamienicy. Do tradycji tej powrócono dopiero w 2000 roku w odnowionych, współczesnych wnętrzach. O dawnym obiekcie handlowym przypominają dziś rekonstruowane fasady dwóch kamienic. Ich obecny kształt estetycznie nawiązuje

do stanu z lat 1914–1915, jaki nadali mu członkowie rodziny Leiserów, którzy wbrew niekorzystnej koniunkturze politycznej (I wojna światowa) postanowili zainwestować w rozwój powierzchni handlowej i wzmocnić renomę własnego sklepu, budowaną od końca XIX wieku. Lata świetności przekreśliła II wojna światowa. W latach PRL-u, dezawuuując niewygodną tradycję miejsca, wykreowano nowy sen o dobrobycie na miarę ówczesnych możliwości. Przez lata Dom Towarowy przy Rynku Staromiejskim był głównym punktem handlowym miasta. Nowy rozdział dla tego obiektu, jaki rozpoczął się w roku milenijnym, jest próbą wpisania się w długoletnią handlową tradycję miejsca. Mimo że minimalistyczne, komercyjne wnętrza są odzwierciedleniem współczesnych oczekiwań estetycznych, warto pamiętać o minionych i niezachowanych elementach wyposażenia wnętrz, odpowiadających gustom poprzednich pokoleń użytkowników.

⁷⁹ AP Toruń, AmT G 4037, k. 1 i n.